

УДК 930.25(477)«192»

Олексій Макієнко

РОЛЬ ОСОБЛИВОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕВИХ ІНСТИТУЦІЙ У РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуті проблеми створення та діяльності Особливої Всеукраїнської архівної комісії (ОВАК) у контексті утилізаційної кампанії в архівах України на початку 1920-х рр. Визначено її організаційний устрій, завдання, основні напрями роботи. Особливу увагу приділено функціонуванню місцевих підрозділів ОВАК, характеризується їх вплив на розвиток архівної справи в регіонах України.

Ключові слова: архіви, архівна справа, утилізація документів, Особлива Всеукраїнська архівна комісія, місцеві архівні комісії, регіони України.

У 1920 р. архівна галузь увійшла в постреволюційний етап розвитку, який був позначений формуванням нової суспільно-політичної й соціально-економічної реальності на території України. Остаточне встановлення радянської влади ознаменувало поступове завершення активної фази збройного протистояння, висуваючи на перший план заходи щодо зміцнення встановленої більшовицьким керівництвом системи державного управління, стабілізації соціально-економічної ситуації, впровадження нових пріоритетів культурної політики на українських землях. У цих умовах архівам судилося стати однією з жертв військово-мобілізаційної моделі господарювання нової влади, а діячам архівної справи зустрітися з раніше небаченими викликами у своїй професійній діяльності.

Постреволюційні реалії в історії архівної справи України знайшли своє різнобічне відображення в історико-архівознавчих студіях. Починаючи з 1920-х рр., дослідники історії архівної справи в численних монографіях, статтях і повідомленнях аналізували розвиток архівного законодавства, організацію архівних установ, становлення архівної науки й освіти в Україні, творчий шлях відомих українських архівістів зазначеного періоду тощо¹. Своє місце в цьому історіографічному доробку зайняла наукова література про діяльність Особливої Всеукраїнської архівної комісії як надзвичайного урядового органу в галузі утилізації архівів. Її аналіз дозволяє стверджувати про існування двох історіографічних напрямів в інтерпретації наслідків роботи ОВАК та її місцевих інституцій. Перший, започаткований публікаціями діяльних учасників архівного будівництва початку 1920-х рр. (Є. Іванов, В. Барвінський, О. Водолажченко, А. Цветков, Ф. Герасименко та ін.), відзначався скептичними оцінками розгорнутої в архівах УСРР під орудою ОВАК макулатурної кампанії².

На хвилі критики лунала навіть думка про зацікавленість ОВАК та її місцевих інституцій в суто утилітарних підходах до національного архівного надбання³. А робота архівних установ розглядалася через призму непримиренної боротьби з «Молохом» паперозаготівельних установ⁴. Дещо пом'якшений варіант подібної оцінки зустрічався й у наукових публікаціях 1960–1970-х рр.⁵ Інший напрям, сягаючи своїми витокami 1930-х рр., у свою чергу базувався на критиці позиції українських істориків-архівістів 1920-х рр., які буцімто виявляли «ворожу тенденційність», вишукуючи «лише тіньові сторони» в діяльності ОВАК⁶. У роботах яскравих представників другого напрямку – А. Юрченка, А. Грінберга, Г. Сергієнка, О. Мітюкова та ін. – очевидним стало намагання представити макулатурну кампанію початку 1920-х рр. оптимальним засобом позбавлення архівів від утильматеріалів. Звідси функціонування ОВАК та її місцевих інституцій розглядалося як безумовно позитивне явище радянського архівного будівництва⁷. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися публікації українських істориків-архівістів, які на розширеній джерельній базі спробували комплексно оцінити суперечливі наслідки постреволюційної макулатурної кампанії в УСРР, виявити справжню роль ОВАК та її місцевих інституцій у цьому процесі⁸. Наблизитися до такого тлумачення вдалося авторам відповідної статті в «Українській архівній енциклопедії»⁹. Втім ціла низка питань організації та практичної роботи ОВАК, передусім у регіональному вимірі, залишилися поза увагою дослідників. У межах даної статті здійснюється спроба виявлення реальної ролі архівних комісій у процесі архівного будівництва в регіонах України.

Військово-політична нестабільність, глибокі соціальні катаклізми й суперечлива економічна політика різних урядів упродовж 1917–1920 рр. спричинили дезорганізацію господарського життя в Україні, стимулювали наростання кризових явищ у різних галузях національної економіки. Численні матеріальні збитки підприємств, руйнування сировинної бази, розрив економічних зв'язків обумовили занепад цілих галузей промисловості. Обсяги виробництва різко скоротилися, розвинувся гострий дефіцит товарів широкого вжитку. Подальший розвиток архівної справи в Україні виявив безпосередню залежність під темпів подолання новою владою наслідків господарської руйни.

Серйозним випробуванням для архівної галузі став прогресуючий паперовий голод. У 1913–1914 рр. в Україні діяло 43 підприємства з виробництва паперу, на яких вироблялось 26,9 тис. тонн паперу та 2 тис. тонн целюлози¹⁰. Подальші історичні події спричинили різке скорочення виробництва й зайнятості на папероробних підприємствах, частина виробництв припинили роботу. За даними В. Студінського, кількість працюючих папероробних підприємств в Україні у 1916 р. зменшилась до 25, а в 1920 р. – до 16¹¹. В умовах же стрімкого зростання громадсько-політичної активності населення, а звідси – справжнього сплеску видавничої діяльності, інтенсифікації діловодних процесів у державних установах і громадських організаціях, дефіцит паперових ресурсів перетворювався на проблему державної ваги. Найбільш рішучі кроки для її вирішення були вжиті більшовицькими урядами Росії та України впродовж 1919–1921 рр.

Ще в грудні 1917 р. у структурі ВРНГ радянської Росії було організовано Головне управління державними підприємствами паперової промисловості (Головпапір), яке, спираючись на систему адміністративно-командних (а подекуди й репресивних) методів управління, намагалося забезпечити відновлення паперового виробництва. За розрахунками його фахівців надійним джерелом сировини для паперових фабрик на той час могли бути лише запаси архівного паперу. Тож архіви стали головним об'єктом масштабної макулатурної кампанії радянського уряду в Росії, а згодом й в Україні. Ця кампанія відзначилася гострим протистоянням між керівництвом архівних установ й господарюючими органами, що опікувалися заготівлею паперової сировини. Ухваленим у квітні 1919 р. декретом РНК РСФРР «Про зберігання та знищення архівних справ» керівну роль у здійсненні утилізації архівних документів вда-

лося закріпити за Головним управлінням архівною справою Наркомосвіти РСФРР, яке контролювало роботу експертних комісій з розбирання архівних фондів¹². Втім навіть подібні заходи не гарантували захисту архівів від директивного втручання державних органів управління народним господарством. Так, лише своєчасне реагування Головного управління архівною справою завадило впровадженню на практиці циркуляра паперового відділу Центроутиля ВРНГ РСФРР від 27 листопада 1919 р. з інструкцією губернським відділам утилізації архівів Головпаперу щодо переробки старих архівів, яка явно суперечила діючому архівному законодавству¹³.

Взимку 1919–1920 рр. після відновлення радянської влади, в Україні ВРНГ РСФРР розгорнула систематичну роботу щодо відбудови місцевої паперової промисловості. Для підвищення ефективності оперативного управління підприємствами галузі при Головпапері було створено Південне районне управління (Південьпапір) з місцезнаходженням у Харкові, яке мало зосередитися на відновленні роботи Донецької (Зміївської), Донської, Матвєєво-Курганської, Нижньо-Дніпровської (Катеринославської), Одеської і Роганської паперових фабрик¹⁴. Підпорядковані Південьпаперу в Україні фабрики знаходились у катастрофічному становищі: у 1920 р. їх валовий продукт складав близько 3,4% довоєнного рівня (1,3 тис. тонн паперу і картону)¹⁵. Нестача паперу негативно позначилася на функціонуванні підприємств поліграфічної промисловості, гальмувала діловодну діяльність управлінського апарату органів влади, установ, підприємств, організацій.

Вичерпання паперових запасів за відсутності надійних джерел їх поповнення найпершими відчули поліграфічні підприємства в регіонах України. На початку 1920-х рр. обсяги постачання паперу підприємствам галузі порівняно з довоєнним рівнем скоротилися у 33 рази (близько 2,4 тис. тон)¹⁶. Без вжиття кардинальних заходів щодо диверсифікації джерел надходження паперу свою діяльність могли зупинити 230 підприємств з більш ніж 12 тис. працівників¹⁷. Вже взимку-навесні 1920 р. органи управління поліграфічною промисловістю на місцях – поліграфічні відділи губернських і повітових раднаргоспів – перетворилися на головних розпорядників паперових ресурсів, наділених функціями обліку, розподілу й постачання різних типів паперу для потреб місцевих установ і підприємств¹⁸. В умовах мілітаризації промисловості справа заготівлі паперу набувала характеру бойових завдань, а

перешкоджання у їх виконанні загрожувало винуватцю військовим трибуналом¹⁹.

Вжиті поліграфвідділами раднаргоспів заходи щодо реквізиції паперових залишків у різних державних і громадських інституцій, окремих приватних осіб дозволили тимчасово зменшити напругу в справі постачання сировинних ресурсів для підприємств, але не могли вирішити проблему паперового дефіциту остаточно. Тож пріоритетним напрямом виробничої діяльності відповідних підрозділів місцевих раднаргоспів стало розбирання архівів з метою вилучення чистого (й напівчистого) паперу. Задля цього їх співробітники здійснювали реєстрацію наявних архівів, їх опечатування й вивезення на склади раднаргоспів²⁰. Для вирішення придатного для вжитку паперу інколи створювалися окремі «архівні» майстерні зі штатом технічних робітників. Зокрема, в Олександрівську губернський поліграфвідділ для забезпечення безперервної роботи своїх «архівних» майстерень утворив спеціальну комісію з вилучення й утилізації архівів²¹. Над утилізацією архівів у Бердянську постійно працювали 18 осіб, у Мелітополі – 15, у Великому Токмаці – 6²². Лише в Мелітополі у розробці «архівної» майстерні знаходилось понад 1000 пудів документів місцевих архівів (повітового з'їзду, казначейства, земської та міської управ), які розбиралися безпосередньо в приміщенні типографії²³. Подальша інтенсифікація утилізаційної роботи дозволила окремим виробничим підрозділам заготовляти до півмільйона аркушів паперу щомісячно²⁴. Крім забезпечення вилученням із архівних справ папером поліграфічних підприємств, поліграфвідділи налагодили його постачання в різні радянські установи (за окремими розпорядженнями місцевих виконкомів). З серпня 1920 р. рішенням комісії використання при Укрпромбюро функції зберігання та розподілу паперу з відання поліграфвідділів були передані місцевим розподільчим органам – губернським та повітовим опродкомам²⁵. Зрештою, розпорядженням уповноваженого з відновлення поліграфічної промисловості в Україні виконання будь-яких типографських замовлень було обумовлено наданням необхідного паперу замовником, тож радянським установам пропонувалося в екстремному порядку самостійно вирішити ситуацію з нестачею паперу²⁶. Це стало додатковим поштовхом для розгортання стихійної утилізаційної роботи в архівах.

Головними конкурентами поліграфвідділів раднаргоспів на ниві експлуатації запасів архівного паперу стали місцеві радянські установи –

утримувачі архівів. Знищення більшовиками старої системи управління супроводжувалося передаванням усього майнового комплексу зліквідованих установ новоствореним профільним органам радянської влади. Архіви судових установ і нотаріату відійшли в розпорядження відділів юстиції, архіви казенних палат, казначейств, кредитно-банківських установ – фінансових відділів, архіви навчальних закладів – відділів народної освіти, архіви міського управління й самоврядування – відділів комунального господарства, архіви земських установ – рад народного господарства, архіви контрольних палат – робітничо-селянської інспекції тощо. Вони продовжували зберігатися в старих приміщеннях (підвалах, на горищах) під наглядом канцелярських службовців. Чимало архівів після ліквідації відповідних установ залишалися бездоглядними. Їх подальша доля повною мірою залежала від втручання зацікавлених в експлуатації їх документальних ресурсів відомств. Найчастіше представники нової влади сповідували цілком прагматичний підхід до архівних цінностей. Архіви перетворилися на джерело постачання канцелярським приладдям (чистий папір, папки, палітурки) ділових підрозділів радянських установ.

В умовах паперового голоду місцеві органи влади були змушені запроваджувати заходи щодо економного використання наявних ресурсів. Регулярно видавалися накази про обмеження зайвого листування, більш раціонального вжитку чистого паперу «як предмету бойового спорядження»²⁷. Зрештою, було рекомендовано «раз і назавжди забути красоту паперу» й активно послуговуватися архівними матеріалами²⁸. Для забезпечення стабільності функціонування управлінського апарату місцеві установи на підставі відомчих інструкцій (або ж самочинно) організували вилучення придатного для писання паперу з утримуваних ними архівів. Звичним явищем у житті співробітників тодішніх установ стали «суботники» й «недільники» для сортування архівних документів²⁹. Нерідко заготовленим папером постачалися структури всієї відомчої вертикалі³⁰. Подібні заходи не могли не позначитися шкідливо на фізичному стані архівних справ, збереженні цілісності архівів.

Актуальною проблемою розгорнутої на місцях самодіяльної утилізаційної кампанії стала організація належного нагляду за процесом розбирання архівів з боку відповідних фахівців. Непрофесійні дії технічного персоналу загрожували втратою цінних у діловому та науковому відношеннях архівних документів. Для більш

ефективного контролю над вилученням паперу в низці регіонів України відділи народної освіти ініціювали створення особливих архівних комісій із залученням представників творчої інтелігенції. Так, 25 травня 1920 р. за рішенням Маріупольського військкравкому замість відповідної комісії поліграфвідділу раднаргоспу було організовано архівну комісію при повітовому відділі народної освіти з представників поліграфічного та юридичного відділів, відділу народної освіти «з правом кооптації учених сил»³¹. Через втручання комісії, зокрема, вдалося врятувати від загибелі значну частину архіву Маріупольської повітової земської управи, відібравши цінні історичні документи для зберігання в архівосховищі при місцевому краєзнавчому музеї³². У Лебедині до складу створеної повітвиконкомом при раднаргоспі 23 червня 1920 р. «особливої» комісії для розбирання архівів і виділення з них «всього, що має історичну цінність», увійшли місцеві просвітяни й краєзнавці Ю. Базавлук, Б. Руднев та М. Грищенко³³. Їх дії щодо реєстрації, обліку та охорони архівів допомогли зберегти найцінніші архівні зібрання в повіті. В обладнаному під архівосховище підвальному приміщенні колишнього будинку Лебединського земства ними було сконцентровано архіви земської та міської управ, частини архівів мирових суддів, земських начальників, дворянської опіки тощо³⁴. Подібні комісії існували в Єлисаветграді, Лубнах, Старобельську, Тирасполі та ін. містах України³⁵.

На більш міцному науковому підґрунті здійснювалися утилізаційні роботи в архівах губернських центрів, де функціонували спеціальні архівні органи – архівні секції губкопмисів. Відповідно до затвердженого РНК УСРР 20 квітня 1920 р. «Тимчасового положення про архівну справу» саме у відання архівних секцій передавалися архівні матеріали, не потрібні для поточного діловодства діючих установ, а також усі бездоглядні архіви разом з приміщеннями³⁶. Розбиранням архівів тут займалися спеціальні експертні комісії (за погодженням з місцевими раднаргоспами). Так, у Житомирі впродовж 1920–1921 рр. у найбільших архівах працювали шість експертних комісій, створених архівною секцією Волинського губкопмису під керівництвом О. Фотинського³⁷.

Докладніша інформація збереглася про діяльність експертних комісій архівного управління при Київській губнаросвіті, затверджених рішенням колегії губнаросвіті від 1 березня 1920 р. До їх складу входили представник архівного управління (голова комісії), науковий експерт у відповідній галузі, а також представник

відомства-утримувача архіву³⁸. За положенням експертні комісії мали переглядати й розбирати на місці архівні матеріали, передбачені для утилізації поліграфічним відділом губраднаргоспу. Мотивовані й одноголосні рішення членів комісії повинні були передаватися на затвердження архівного управління разом з описами й зразками виділених у макулатуру справ³⁹. При проведенні експертизи цінності документів комісія дотримувалася спеціально розробленої для цього інструкції. За нею розбиранню підлягали, як правило, справи менш ніж 50-річного терміну давності, які розглядалися усіма трьома членами комісії з трьох ракурсів – з боку цінності документів в архівному (як цікавий зразок діловодства, «архівний унікум»), науковому (як історичне джерело) та практичному відношеннях (як матеріал для довідок установам і приватним особам)⁴⁰. З березня 1920 р. перша експертна комісія в складі С. Мокієвського-Зубка (голова), С. Дуброви та П. Балицького за допомогою трьох технічних працівників розпочала роботу в VII фонді архівного управління (архіви ліквідованих установ військового часу)⁴¹. Непотрібні документи залишалися в розпорядженні поліграфвідділу раднаргоспу, а відібрані для подальшого зберігання архівні цінності концентрувалися в сховищах архівного управління. Втім, через відсутність спеціальних відрахувань на роботу комісій та перевезення архівних матеріалів їх діяльність розгорталася досить повільно⁴².

Загалом же організація контролю за проведенням робіт з розбирання документів в архівах з боку уповноважених архівних органів на місцях була скоріше винятком на тлі масштабної утилізаційної кампанії у регіонах України, яка завдала непоправної шкоди національній архівній спадщині. Нерозвиненість архівного законодавства, відсутність центрального органу управління архівною справою в Україні, організаційна слабкість місцевих кадрів архівістів, їх хитке матеріальне становище створювали сприятливі умови для свавільного господарювання різноманітних заготівельно-розподільчих структур, які визначили архіви головними джерелами поповнення паперових ресурсів держави.

В умовах розгортання стихійних утилізаційних процесів на місцях Головапапір став ініціатором утворення в УСРР централізованої державної структури з особливими повноваженнями в архівній справі, здатної забезпечити поєднання інтересів господарюючих суб'єктів паперової промисловості й представників наукової громад-

ськості. На підставі доповідної записки уповноваженого з відновлення паперової промисловості А. Маковського 7 лютого 1920 р. Всеукрревком ухвалив постанову «Про використання всіх радянських, колишніх державних, громадських і приватних архівів», яка поклала контроль за порядком розбирання архівів з метою утилізації непотрібних документів на Особливу комісію Всеукрревкому у складі представників ревкому (М. Бутвін), архівної секції ВУКОПМІСу (Д. Багалій) й Головапери (А. Маковський)⁴³. Комісія стала повноважним органом, без дозволу якого будь-які дії з архівними документами категорично заборонялися під загрозою суворої відповідальності. Через місяць РНК УСРР своєю постановою підтвердила надзвичайні права новоствореного органу в справі вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів, збереження й охорони цінних у науковому відношенні документів, присвоївши йому назву «Особлива Всеукраїнська архівна комісія» (ОВАК)⁴⁴. Визнанням справи використання архівів у якості політичного питання стало надання ОВАК високого юридичного статусу в структурі центральних органів державної влади та управління як постійного органу при управлінні справами РНК УСРР. Отже, формально не архівний орган здобув вирішальний вплив на подальшу долю національної архівної спадщини.

За первинним задумом комісія мала завершити утилізаційні роботи в архівах упродовж шести місяців, маючи на увазі розбирання архівів Харкова та його округи⁴⁵. Втім насправді ж діяльність ОВАК у її часовому й територіальному вимірах виявилася більш масштабною. Комісія функціонувала майже два роки (а її підрозділи ще довше), охопивши своїми місцевими структурами всі регіони тодішньої УСРР. Тож організаційні й практичні заходи ОВАК у галузі розбирання архівів не могли не залишити помітного відбитку на розвитку архівної справи в Україні.

Основними напрямками діяльності ОВАК стали підготовка нормативної бази щодо організації процесу розбирання архівів, його науково-методичне забезпечення, розв'язання конфліктних питань у відносинах між суб'єктами утилізаційної роботи. Вже перші кроки комісії засвідчили, що, за відсутності у її розпорядженні окремого службового апарату, центром як підготовки, так і реалізації її організаційно-розпорядчих рішень стала очолювана Д. Багалієм архівна секція Харківського губкопмису. Для розробки плану розбирання архівів на засіданні ОВАК 16 лютого 1920 р. було заслухано доповідь Д. Багалія

«Законодавство й практика вилучення з архівів непотрібних матеріалів у Західній Європі, Росії та Україні»⁴⁶. В основі ухвалених ОВАК рішень було покладено попередньо вироблені архівною секцією Харківського губкопмису рекомендації щодо порядку вилучення непотрібних архівних документів, його практичної реалізації⁴⁷. Саме співробітники архівної секції (Д. Багалій, Є. Іванов, В. Мігулін, В. Барвінський, А. Цветков та ін.), отримавши відповідні мандати ОВАК, були мобілізовані для виконання плану розбирання архівів Харкова та його округи.

Серед заходів ОВАК, які визначали перебіг очолюваної нею утилізаційної роботи, слід виділити реєстрацію архівів, організацію їх охорони, утворення й налагодження діяльності спеціального апарату для розбирання архівів. У розвиток положень постанови Всеукрревкому від 7 лютого 1920 р. «Про використання всіх радянських, колишніх державних, громадських і приватних архівів» ОВАК видала низку розпоряджень щодо проведення реєстрації архівів (17 лютого, 15 травня, 4 вересня 1920 р., 25 березня 1921 р.), які зобов'язували установи-утримувачі архівів оперативно надати інформацію про місцезнаходження архівів, хронологічні межі їх матеріалів, наявність описів, відповідальних за їх зберігання осіб⁴⁸. Низький рівень реалізації відповідних постанов на місцях змушував комісію регулярно повертатися до цього питання впродовж усього періоду її діяльності.

З огляду на масові явища стихійної утилізації архівів у регіонах України в центрі уваги ОВАК постійно перебувала організація охорони архівних цінностей від знищення або пошкодження. Зрозуміло, що представники зацікавлених у роботі комісії відомств по-різному мотивували необхідність вжиття охоронних заходів. Якщо архівісти наполягали на максимальному збереженні архівних документів з огляду на їх наукову й культурну цінність, то співробітники Південьпаперу були схильні піклуватися про становище архівів через їх сировинний потенціал. Тож основні зусилля ОВАК у цьому напрямі були спрямовані проти самочинної утилізації архівів радянськими установами, відомчого свавілля в справі зберігання архівів. За поданням комісії РНК УСРР 20 квітня 1920 р. затвердила «Тимчасове положення про архівну справу», яким архіви оголошувалися загальнонародним надбанням, а установам-утримувачам архівів заборонялося їх знищувати, продавати та переміщувати. Останні могли претендувати лише на архівні документи, що були потрібні для їх діловодної діяльності,

решту ж повинні були передавати у завідування архівних секцій при губернських відділах народної освіти⁴⁹. Іншою постановою РНК УСРР (від 24 квітня 1920 р.) радянські установи позбавлялися права розпоряджатися відібраним архівним папером, який мав безперешкодно вивозитися Головпапером (окрім 25% паперу за умови сплати Головпаперу витрат на його вилучення)⁵⁰. Втім боротьба ОВАК із незаконними претензіями утримувачів архівів, попри встановлену для них юридичну відповідальність, тривала надалі. Будь-яка інформація про загрозу архівам викликала належну реакцію комісії (скарги до органів влади, звернення за допомогою до правоохоронних структур, вжиття заходів з опечатування й перевезення архівів)⁵¹.

Практика перших місяців діяльності ОВАК засвідчила неможливість ефективної реалізації поставлених при її заснуванні завдань без створення розгалуженої мережі регіональних підрозділів комісії. Виділені в місцевих архівах співробітниками архівної секції Харківського губкопмису непотрібні документи (до 15 тис. пудів)⁵² становили достатній для запуску паперових фабрик, але недостатній для їх тривалої роботи сировинний ресурс. Відсутність же сталого зв'язку Харкова з рештою регіонів республіки в умовах військово-політичної нестабільності не дозволяла повною мірою налагодити утилізаційну роботу на місцях. Тому за ініціативою ОВАК 24 квітня 1920 р. РНК УСРР затвердив «Положення про організацію губернських комісій з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів»⁵³. До складу губернських комісій, які перебували в завідуванні ОВАК, мали входити представники губвиконкому (голова комісії), архівної секції губкопмису, Головпаперу й робітничо-селянської інспекції. Функціями новостворених підрозділів було визначено нагляд за виділенням радянськими установами документів ділового значення, що підлягали відомчому зберіганню, відокремлення разом з архівними секціями губкопмисів документів наукового значення й вилучення непотрібних матеріалів для Головпаперу.

ОВАК, здійснюючи науково-методичний супровід діяльності губернських комісій, підготувала низку нормативних документів: «Тимчасову інструкцію про порядок вилучення й утилізації непотрібних архівних матеріалів», «Додаткову інструкцію» з визначенням обов'язків співробітників комісій, інструкції для розбирання й відокремлення документів архівів окремих відомств (судових установ, органів земського самоврядування)⁵⁴. У травні 1920 р. ОВАК звернулася до

місцевих виконкомів з пропозицією терміново організувати губернські комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів, сформувати їх склад і призначити голів, забезпечити розробку плану заходів і відповідного кошторису⁵⁵.

Створення губернських комісій ОВАК у різних регіонах України зайняло тривалий час, що зумовлювалося впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. На Півдні та Правобережжі України організації комісій суттєво заважала військово-політична нестабільність, нетривке становище органів радянської влади. Для деяких регіонів принциповим стало фінансове питання, для деяких – дефіцит відповідних кадрів. Можна припустити, що вагомим мотивом для затягування процесу стало небажання місцевих органів влади втрачати монополійний контроль над утилізаційними процесами в архівах. Упродовж 1920–1921 рр. комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів були створені в усіх губернських центрах України – в Харкові (19 травня 1920 р), Миколаєві (17 червня 1920 р.), Луганську (28 червня 1920 р.), Полтаві (8 серпня 1920 р.), Одесі (10 серпня 1920 р.), Чернігові (4 листопада 1920 р.), Києві (9 листопада 1920 р.), Катеринославі (12 грудня 1920 р.), Вінниці (15 січня 1921 р.), Кременчуці (9 лютого 1921 р.), Олександрівську (15 лютого 1921 р.) й Житомирі (15 квітня 1921 р.)⁵⁶. Формальне ухвалення губвиконкомами рішення про заснування місцевих комісій ОВАК не означало фактичне започаткування ними діяльності. Так, на своє перше засідання співробітники Волинської губернської архівної комісії зібралися лише через півроку, а практичні заходи Миколаївської губернської архівної комісії простежуються тільки наприкінці третього місяця її існування⁵⁷. Організаційний зв'язок між ОВАК та її місцевими інституціями залишався номінальним, її розпорядження часто ігнорувалися місцевою владою. Окрім комісії, отримавши з часу свого створення лише кілька телеграм від харківського керівництва, висловлювали сумніви в самому факті існування ОВАК⁵⁸. У цих умовах дедалі результативнішим ставав тиск на архівні комісії з боку Головпаперу, різних місцевих заготівельно-розподільчих структур.

Прагнення до зростання ефективності утилізаційних робіт у регіонах України стимулювали ОВАК та її губернські підрозділи до запровадження мережі відповідних комісій й на повітовому рівні. Розроблена ОВАК «Додаткова інструкція» губернським архівним комісіям (травень 1920 р.)

прямо вказувала на доцільність утворення ними відповідних повітових структур⁵⁹. Вперше необхідність функціонування відокремленого підрозділу Миколаївської губернської архівної комісії у Херсоні як колишньому губернському центрі з численними архівами обґрунтував у своїй доповідній записці її голова М. Пекарський (вересень 1920 р.)⁶⁰, а незабаром ініціативу заснування Зміївського відділення озвучили представники Харківської губернської архівної комісії (жовтень 1920 р.)⁶¹. Втім, найбільший вплив на перебіг утилізаційної роботи мала реалізація Полтавською губернською архівною комісією проекту запровадження архівних комісій в повітових центрах Полтавщини (незабаром її досвід перейняли в сусідній Кременчуцькій губернії)⁶². Відмова від плану вивезення всіх повітових архівів до Полтави на користь їх розбирання силами співробітників місцевих архівних комісій довела свою продуктивність у Костянтинограді, Лубнах, Миргороді, Прилуках, Ромнах, де зусиллями місцевої інтелігенції вдалося запобігти розпорошенню й знищенню архівних цінностей. Вдалим виявився й досвід діяльності аналогічних архівних комісій у Тирасполі й Черкасах⁶³. Своєрідністю відзначалася організація утилізаційної роботи в Кам'янці-Подільському – колишньому губернському центрі Подільської губернії. Тут функції розбирання місцевих архівів для постачання сировиною місцевої паперової фабрики повністю перебрала на себе архівна секція повіткопмису⁶⁴.

Продуктивність роботи архівних комісій безпосередньо залежала від якості підбору їх кадрового складу, укомплектування штату необхідною кількістю співробітників. Аналіз персонального складу членів комісій від губернських і повітових копмисів засвідчує наявність серед них цілої плеяди яскравих постатей українських істориків, архівістів, пам'яткознавців, які значною мірою визначали зміст роботи відповідних комісій. Серед них – Є. Іванов (Харків), І. Рибаків (Полтава), В. Шугаєвський (Чернігів), О. Фотинський (Житомир), А. Флоровський (Одеса), М. Астряб (Лубни) та ін. Їх авторитетна думка у справі розбирання архівів дозволила врятувати від загибелі чимало цінних історичних документів. З іншого боку, функціонування місцевих архівних комісій суттєво залежало від представників господарюючих суб'єктів – відділів утилізації архівів Південьпаперу, поліграфвідділів раднаргоспів, місцевих підрозділів Всеукраїнського державного видавництва тощо. Значною напольгивістю у захисті інтересів Південьпаперу відзначився завідувач Полтавського губернського

відділу утилізації архівів Оскар Соломонович Віглінін⁶⁵, що стало важливим поштовхом у його кар'єрному зростанні. Взимку 1921 р. О. Віглінін було переведено до Харкова на посаду завідувача Всеукраїнського відділу утилізації архівів Південьпаперу, де він отримав нагоду реалізувати свій план масштабної утилізаційної роботи в архівах УСРР⁶⁶. У Херсоні відповідальність за руйнування місцевих архівів у значній мірі лежала на голові місцевого відділення Миколаївської губернської архівної комісії О. Шматові, який представляв інтереси Херсонського повітвидавчу. За його ініціативою в грудні 1921 р. повітвиконком ухвалив програму суцільного використання міських архівів для вирішення проблеми паперового дефіциту⁶⁷. Тож тільки збалансування прагнень зацікавлених у розбиранні архівів установ могло стати запорукою правильної постановки утилізаційної роботи архівними комісіями. Велика роль у цьому відношенні належала представникам робітничо-селянської інспекції як контролюючого органу. Втім, як засвідчують збережені протоколи засідань місцевих архівних комісій, участь у них співробітників РСІ була нерегулярною, що нерідко блокувало прийняття принципових рішень, ставило під загрозу виконання планів розбирання архівів. Зокрема, через систематичну відсутність представника РСІ проект інструкції повітовим архівним комісіям, який викликав гостру дискусію між учасниками засідань Полтавської губернської архівної комісії, було схвалено лише з третьої спроби⁶⁸. Таким чином, персональний склад місцевих архівних комісій суттєво впливав на практичні наслідки їх діяльності

Вироблений ОВАК зразковий штат комісії передбачав виділення в її структурі, окрім голови та членів, ще й канцелярських службовців (секретар, діловод, конторник, машиністка, кур'єр), посад інструкторів (чотири в губернському місті, по одному в кожному повіті), посад співробітників з розбирання архівів (кількість залежала від чисельності й обсягів архівів)⁶⁹. Фактичний же штатний розпис визначався фінансовими ресурсами й масштабами утилізаційних робіт конкретних комісій. Так, у засіданні Полтавської губернської архівної комісії від 12 березня 1921 г. було встановлено для неї наступні штати: голова, три члени, секретар, бухгалтер, діловод, машиністка, кур'єр, технічний керівник, п'ять інструкторів для міста й повітів, тридцять співробітників-архівістів. До повітової архівної комісії мали входити голова, три члени, секретар, інструктор, сім співробітників-архівістів⁷⁰. Водночас у квітні

1921 р. до роботи Миколаївської губернської архівної комісії, окрім голови та членів, було залучено двох архіваріусів (штатних співробітників міського архіву), п'ять реєстраторів (двоє з них незабаром звільнені за скороченням штатів) і одного співробітника-розбірника⁷¹, а її Херсонське повітове відділення взагалі працювало без окремого штату технічних працівників, користуючись послугами робітників групового управління поліграфічної промисловості⁷². На реальну чисельність співробітників впливали умови й обставини практичної роботи. Необхідність важкої праці в сирих, неопалюваних приміщеннях, часті захворювання, нестача продпайка призводили до різкого скорочення персоналу комісій (особливо в зимовий період). Якщо влітку 1920 р. в Харківській губернській архівній комісії працювало чотири інструктори й 27 співробітників, то вже в грудні 1920 р. їх кількість скоротилася вдвічі⁷³. Окремі комісії через дефіцит відповідних кадрів були змушені для розбирання архівів вдаватися до послуг арештантів⁷⁴. Постійна ротація службовців – характерна риса діяльності всіх місцевих архівних комісій в Україні.

Зрештою, наявні дані дозволяють скласти уявлення про якісний склад технічного персоналу архівних комісій. Частина співробітників надавали архівні секції губернських і повітових копмисів, решту вакантних місць здобували найняті через Біржу праці особи. Анкетні дані службовців Полтавської губернської архівної комісії засвідчують абсолютне переважання в штаті молодих людей віком від 15 до 30 років – учнів, студентів, вчителів, колишніх канцелярських службовців⁷⁵. Подібну картину спостерігаємо й в Чернігівській губернській архівній комісії, де станом на 1 січня 1922 р. з дев'яти працівників, залучених безпосередньо до розбирання архівів, вісім були вчителями, а один – студентом місцевого ІНО⁷⁶. Робота над утилізацією архівів, попри важкі умови праці, давала підстави розраховувати на продуктивний пайок, а подекуди – й натурпреміювання вилученим папером (на ринках Чернігова 20 фунтів паперу вимінювали на пуд жита). Більш високі вимоги висувалися до кандидатів на посади технічних керівників роботами з розбирання, інструкторів-експертів. Наприклад, технічний керівник Полтавської губернської архівної комісії Я. Ігнатенко в дорадянський період завідував архівом Полтавського окружного суду⁷⁷, а його чернігівський колега (керівник інструкторів-експертів) Б. Пилипенко працював у складі Чернігівської губернської ученої архівної комісії⁷⁸. Набутий деякими співробітниками архівних

комісій досвід став у нагоді при подальшій їх діяльності в центральних та місцевих архівних установах України (О. Водолажченко, А. Цветков, Н. Павлова, Я. Жданович, П. Буйницький та ін.).

Фінансове забезпечення залишалось найбільш слабкою ланкою організації роботи губернських і повітових архівних комісій. За «Положенням» кошти для їх функціонування мали надходити з двох джерел – від місцевих відділів народної освіти (для відокремлення, перевезення й охорони цінних у науковому відношенні документів) та від Головапери (для вилучення, перевезення, зберігання й утилізації непотрібних архівних документів)⁷⁹. Втім, ОВАК виявилася неспроможною забезпечити повне і своєчасне фінансування своїх місцевих інституцій. Її участь у цьому питанні обмежилася розробкою проекту кошторису, який орієнтувався на тарифікацію оплати праці службовців Головаперу, клопотаннями перед органами влади щодо кредитування архівних комісій, інструктуванням останніх у вирішенні фінансових питань⁸⁰. Постійна затримка із затвердженням кошторисів місцевих відділів народної освіти, надто обтяжених витратами й без утримання архівних комісій, зумовлювала їх вкрай хитке фінансове становище. Комісії зазвичай оперували обмеженими коштами, які отримувалися випадково з різних джерел. Цим нерідко користувалися представники Головаперу, вивозячи архіви на свої склади без попереднього розбирання співробітниками архівних комісій⁸¹. Задля утримання службовців від звільнення чимало комісій вдалися до практики натурпреміювання, забезпечення своїх операційних видатків коштами від продажу архівного паперу. Зрештою самі працівники практикували несанкціоноване відбирання паперу для покращення власного матеріального становища⁸². Попри постійні скарги місцевих архівних комісій до ОВАК вирішити фінансове питання не вдалося аж до часу припинення їх діяльності.

Головні зусилля губернських і повітових архівних комісій були спрямовані на здійснення реєстрації місцевих архівів, вжиття охоронних заходів (до їх розбирання), експертизу цінності документів, відокремлення цінних у науковому відношенні архівних матеріалів для їх подальшого зберігання архівними секціями місцевих копмисів, а також вилучення непотрібних документів з їх передаванням на вагу представникам Головаперу. Вирішення питань концентрації та подальшого зберігання документів після розбирання архівів до обов'язків комісій не входило.

Виявлення та облік архівів стало першоряд-

ним завданням діяльності архівних комісій. Для цього через офіційні друковані органи місцевих виконкомів публікувалися накази про негайну реєстрацію місцевими установами архівів із визначенням їх кількісних і якісних параметрів, відповідальних хранителів, вжиття заходів щодо забезпечення недоторканості архівних матеріалів⁸³. Зрозуміло, що в умовах слабкої комунікації між губернськими і повітовими містами, центрами волостей, низької виконавської дисципліни в системі місцевого управління очікувати на ефективність подібних розпоряджень не доводилося. Здебільшого нечисленні отримані повідомлення вказували на відсутність будь-яких архівів через їх буцімто знищення «вороже налаштованими до архівів» бандами або частинами Червоної армії, а також у процесі самовільного вилучення паперу. Комісії змушені були вдаватися до практики відрядження співробітників до установ для особистого розшуку та огляду архівних документів (за попередньо складеними списками установ та їх архівів). Місцеві установи не виявляли особливого сприяння архівним комісіям, прагнучи до подальшої самостійної експлуатації паперових запасів. Численними були факти свавільної заборони доступу до архівів з боку посадових осіб установ⁸⁴.

У цих умовах актуальним залишалось питання забезпечення охорони архівних цінностей. Архівні комісії регулярно скаржилися місцевим органам влади на незаконні дії окремих установ при поводженні з архівами, уповноважені працівники комісій здійснювали опечатування архівних приміщень, бездоглядні архіви перевозилися в безпечні приміщення для подальшого розбирання. До найбільш радикальних кроків у цьому напрямі вдалася Полтавська губернська архівна комісія, яка на своєму засіданні 4 грудня 1920 р. ухвалила рішення перевезти до Полтави з повітів і волостей усі місцеві архіви⁸⁵.

Гостру боротьбу вели архівні комісії з різноманітними заготівельними організаціями, що ставили за мету утилізацію архівного паперу. Так, в жовтні 1921 р. в Одесі спільними зусиллями місцевих архівних працівників вдалося припинити незаконну діяльність губернської комісії з використання архівів, обрізків паперу й ганчір'я (губкомпаперу) при Одеському губраднаргоспі, яка впродовж чотирьох місяців вивезла на свій склад-майстерню для перероблення документи міської управи, управління землеробства та державного майна, нотаріального архіву та ін. – усього 3800 пудів⁸⁶. Як з'ясувалося, її створення стало результатом невірному тлумачення розпо-

рядження ВРНГ РСФРР від 19 березня 1921 р. про заснування Особкомпаперу та її місцевих органів на території РСФРР⁸⁷. Спільниками подібних організацій у справі заготівлі паперу нерідко ставали владні органи. Так, Роменська повітова архівна комісія, намагаючись припинити самочинну розробку архівів, отримала від повітвиконкому недвозначний припис «без усіяких розмов» разом з утильвідділом раднаргоспу забезпечити видавання архівного паперу для розподілу між установами⁸⁸.

Центральне місце в роботі всіх місцевих архівних комісій було відведено розбиранню архівів. Його організація була регламентована складеними ОВАК «Тимчасовою інструкцією про порядок вилучення ділових, наукових і непотрібних архівних матеріалів» та «Додатковою інструкцією» до неї. Розбирання будь-якого архіву передбачало кілька етапів. Спочатку установа – утримувач архіву вилучала важливі для поточного діловодства документи (описи документів надавалися на розгляд комісіям). Решта документів розглядалися архівними комісіями спільно з архівними секціями при відділах народної освіти на предмет відокремлення цінних для науки архівних документів від передбачених для подальшої утилізації. При їх розбиранні співробітники мали керуватися складеними інструкторами-експертами й схваленими на засіданні комісії спеціальними інструкціями для кожної окремої категорії архівів. В усіх архівах застосовувалася комбінована система відбирання справ за описами та безпосереднього ознайомлення зі змістом документів. Без вилучення непотрібних матеріалів передавалися на постійне зберігання архівним секціям в історичні архіви комплекси документів будь-яких установ до початку XIX ст., губернських установ до 1880 р., земських та міських установ 60–70-х рр. XIX ст., з решти залишалися найцікавіші з огляду на історію установ документи. Недоторканими визнавалися завершені справи радянських, профспілкових і кооперативних організацій (для них встановлювався 5-річний термін тимчасового відомчого зберігання). Особливої уваги потребувало відбирання документів в архівах військово-морського відомства, канцелярій губернаторів, казенних палат, управлінь державного майна, губернських креслярень, судових установ, консисторій, а також просвітницьких закладів, які містили найцінніші документи з історії політичного, соціально-економічного й культурного життя. До останніх мали долучатися документи новітнього періоду, що стосувалися селянського, робітни-

чого, громадського і революційного рухів (передавалися в архіви революції). Першочерговими для вилучення непотрібних документів визнавалися архіви з потенційно найбільшою часткою утильних матеріалів – поштово-телеграфного відомства, залізничних управлінь, тюремної інспекції, контрольних палат, казначейств, банківських установ, приватних фірм і підприємств тощо. Знищенню підлягали однотипні за змістом та формою справи (крім типових документів, автографів, зразків діловодства, печаток, гербових паперів, друкованих бланків). Справи, визнані непотрібними, заносилися до опису, що підлягав затвердженню комісією, і передавалися на вагу представникам Головпаперу (за актом)⁸⁹. Інструкції ОВАК щодо порядку розбирання архівних справ виявилися першими нормативними документами в цій галузі, що почали застосовуватися для всіх архівів у загальноукраїнському масштабі. Вони слугували фундаментом для розробки теоретичних засад експертизи цінності документів в Україні⁹⁰.

Зрозуміло, що застосування на практиці інструкцій ОВАК зустрічало масу ускладнень, зумовлених специфікою функціонування комісій у різних регіонах України. Низький рівень компетентності співробітників, недостатність методичної допомоги з боку ОВАК, посилені вимоги Головпаперу та інших господарюючих суб'єктів щодо постачання паперової сировини зумовлювали утилізацію разом із непотрібними архівними матеріалами цілої маси цінних історичних документів. Це стало особливо помітним явищем на завершальному етапі діяльності архівних комісій, коли архіви із значними запасами макулатури вже були утилізовані й почалося розбирання особливо цінних для науки архівів губернських правлінь, канцелярій губернаторів, казенних палат, земських та міських управ, судових установ, духовних консисторій тощо. Так, у Херсоні за дорученням повітвиконкому місцева архівна комісія без вагань передала частину архіву Херсонської портової митниці для задоволення паперових потреб міського військомату, а в Катеринославі на складі Південьпаперу було вивезено більшу частину архівів губернського правління та духовної консисторії⁹¹.

Вказані вище організаційні недоліки, проблеми кадрового забезпечення, слабкість фінансової бази не могли не впливати на інтенсивність діяльності місцевих архівних комісій. Відносною стабільністю функціонування відзначалися комісії у Харкові, Полтаві, Києві та Чернігові, решта ж залишалися тривалий час бездіяльними або ж

демонстрували низькі показники результативності праці⁹². Архівні комісії ставали заручниками, з одного боку, інертності місцевих відомчих установ, які відверто саботували роботи з розбирання в архівах, а з іншого – зростаючого тиску Головпаперу в його прагненні утилізувати всі доступні архівні матеріали. Критично оцінюючи проект організації Головного архівного управління, яке в перспективі могло покласти край розгортанню утилізаційних процесів в архівах, керівники Південьпаперу роздратовано відзначали, що «архівники в кожному папірці бачать цінність», а «установи надто далеко трактують § декрету про діловий матеріал»⁹³. Дійсно, члени архівних комісій, відчуваючи відповідальність за збереження документальної спадщини, відкидали саму можливість запровадження жорстких планових показників до такої делікатної справи як експертиза цінності документів⁹⁴. Наслідком подібної позиції ставали санкції по відношенню до «негнучких» архівних комісій. Наприклад, у листопаді 1921 р. за рішенням президії губвиконкому Подільська губернська архівна комісія була реорганізована шляхом включення до її складу представників місцевих господарських органів, оскільки «губархівна комісія колишнього складу не була спроможна впоратися зі своїми завданнями з утилізації великих запасів архівного паперу, що знаходяться в Подільській губернії»⁹⁵. Представники Південьпаперу будували плани перетворення існуючої постановки утилізаційних робіт для надання більшої ролі господарюючим суб'єктам, розроблявся новий проект декрету про утилізацію архівів⁹⁶.

Встановити точний обсяг архівних матеріалів, відібраних ОВАК та її місцевими інституціями для передавання установам Головпаперу неможливо через фрагментарність збереженої частини їх діловодних документів. За даними ОВАК, до липня 1921 р. у чотирьох губерніях, де функціонували відділи утилізації Південьпаперу, – Катеринославській, Київській, Полтавській і Харківській – архівні комісії виділили для утилізації понад 128 тис. пудів архівного паперу⁹⁷. За даними державної майстерні з утилізації паперу в Житомирі, впродовж січня – вересня 1921 р. на її складі було вивезено майже 5,2 тис. пудів паперу⁹⁸. У Миколаєві від початку роботи комісії до 1 січня 1921 р. було вилучено трохи більше 500 пудів паперу⁹⁹. У будь-якому разі реальний результат утилізаційної роботи комісій виявився далеким від планів представників Південьпаперу (до 600 тис. пудів паперу на рік).

Розпочавши восени 1921 р. свою практичну діяльність, Головарх УСРР, як центральний ор-

ган архівного управління, відразу ж спрямував зусилля на згорання утилізаційних процесів в архівах України. Почалася робота над підготовкою до ухвалення декрету про охорону архівів, запровадження повноцінної системи місцевих архівних установ, розробкою відповідного науково-методичного забезпечення. Важливим кроком у реформуванні архівної галузі стало видання постанови РНК УСРР від 13 січня 1922 р. «Про ліквідацію діяльності ОВАК, губернських архівних комісій та архівних секцій губвиконкомів», згідно якої всі права та обов'язки ОВАК та її місцевих інституцій передавалися Головному архівному управлінню при Наркомосвіти УСРР і його місцевим підрозділам – губернським архівним управлінням¹⁰⁰. Таким чином скасовувалося дублювання функцій при здійсненні керівництва в архівній галузі, а справа розбирання архівів остаточно перейшла до компетенції уповноважених архівних органів. Сам процес ліквідації місцевих підрозділів ОВАК у різних регіонах України тривав до осені 1922 р.

Створення та діяльність ОВАК та її місцевих підрозділів стали спробою впорядкувати стихійну макулатурну кампанію, яка розгорталася в архівах України в умовах гострого паперового дефіциту на початку 1920-х рр. Включені до їх складу представники культурної громадськості мали забезпечити впровадження наукового підходу до справи розбирання архівів. Аналіз різнопланової діяльності архівних комісій у галузі реєстрації, обліку, охорони архівів, експертизи цінності документів дозволяє стверджувати про їх вагомий внесок у розбудову архівної справи. Оцінка наслідків роботи архівних комісій в різних регіонах України є неоднозначною. Конкретні результати визначалися особливостями організації комісій, їх кадровим складом, фінансовим забезпеченням, ступенем взаємодії з органами влади. Можна стверджувати, що завдяки їх функціонуванню вдалося не допустити розпорошення й знищення багатьох цінних архівних зібрань. Завдяки вищезгаданому ОВАК та її місцеві інституції, не будучи формальними архівними органами, все ж відіграли позитивну роль у будівництві архівної системи України.

¹ Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – Київ, 2002. – С. 18–34.

² *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. // Архів. справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 46–47; *Цвітков А.* Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія // Архів. справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 73–85;

Герасименко Х. До історії архівної справи на Полтавщині: Короткий історичний нарис / Центр. архів. упр. УСРР, Полт. краєвий архів. – Харків, 1928. – С. 9.

³ *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи... – С. 47.

⁴ *Іванов Є.* Центральний історичний архів у Харкові (1880–1924 рр.) // Архів. справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 134.

⁵ *Пількевич С. Д.* Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) // Іст. джерела та їх використання. – Київ, 1968. – Вип. 3. – С. 5–6; Радянське архівне будівництво на Україні // Архіви України. – 1968. – № 3. – С. 6.

⁶ *Юрченко А.* Архивы и архивное строительство Советской Украины // Архив. дело. – 1938. – № 3(47). – С. 157.

⁷ *Грінберг А. Й.* Архівне будівництво на Україні в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918–1920) // Наук. зап. / Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1956. – Т. 15, вип. 6. – С. 53; *Сергієнко Г.* Перші радянські архівні установи на Україні // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1960. – № 3(4). – С. 15–18; *Мітоков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – Київ, 1975. – С. 31–35.

⁸ *Чиркова М. Ю.* Утилізація архівів та стан архівної справи на Полтавщині у 20-х роках // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи : наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.) : у 2 ч. – Київ, 1997. – Ч. 1. – С. 138–140; *Її ж.* Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини) // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області : матеріали наук. конф. – Полтава, 1998. – С. 40–51; *Макієнко О. А.* Документальна спадщина установ м. Херсона в реаліях постреволюційної доби (перша половина 1920-х років) // Пам'ятки : археогр. щорічник. – Київ, 2009. – Т. 10. – С. 77–93; *Його ж.* Херсонські архіви й утилізаційна кампанія початку 1920-х років // Наук. зап. / Херсон. обл. краєзн. музей. – Херсон, 2010. – С. 174–187.

⁹ *Матяш І., Макієнко О.* Особлива Всеукраїнська архівна комісія // Українська архівна енциклопедія / ред. кол.: І. Б. Матяш (гол.), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна [та ін.]. – Київ, 2008. – С. 634–635.

¹⁰ *Студінський В. А.* Паперова промисловість України (XVI–XX ст.). – 2-е вид, доп. і випр. – Житомир, 2004. – С. 73.

¹¹ Там само. – С. 86.

¹² Основные декреты и постановления советского правительства по архивному делу. 1918–1982 гг. / Глав. архив. упр. при Совете министров СССР. – М., 1985. – С. 9–11.

¹³ Держархів АР Крим, ф. Р-415, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

¹⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1920 г. / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943. – С. 473.

¹⁵ *Студінський В. А.* Паперова промисловість України... – С. 92.

¹⁶ *Шумілова А., Крижанівська Т.* Вплив політичної ситуації 1921 року в Україні на випуск книжкових видань // Вісн. Кн. палати. – 2012. – № 8. – С. 48.

¹⁷ *Нілов А. В.* Полиграфическая промышленность Украины. – Киев, 1921. – С. 6.

- ¹⁸ Держархів Київської обл., ф. Р-1, оп. 2, спр. 5, арк. 403.
- ¹⁹ Там само, арк. 108, 349.
- ²⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-992, оп. 1, спр. 37, арк. 88 зв.; Держархів Житомирської обл., ф. Р-32, оп. 5, спр. 41 а, арк. 9, 16–17, 28–30, 43; Держархів Херсонської обл., ф. Р-411, оп. 1, спр. 36, арк. 12; Держархів Хмельницької обл., ф. Р-1010, оп. 1, спр. 285, арк. 1, 10 зв.; Держархів Чернігівської обл., відділ у м. Ніжин, ф. Р-817, оп. 1, спр. 25, арк. 1–13.
- ²¹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-12, оп. 1, спр. 6, арк. 22.
- ²² Там само, спр. 7, арк. 12, 14 зв., 44.
- ²³ Там само, арк. 8–8 зв.
- ²⁴ Держархів Херсонської обл., ф. Р-411, оп. 1, спр. 12, арк. 51, 71.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 2, спр. 138, арк. 542.
- ²⁶ Известия Херсонского уездного исполкома и Херсонской организации КП(б)У. – 1920. – 13 окт.
- ²⁷ Держархів Київської обл., ф. Р-1, оп. 2, спр. 5, арк. 402; Известия Херсонского уездного исполкома и Херсонской организации КП(б)У. – 1920. – 19 нояб.
- ²⁸ Держархів Луганської обл., ф. Р-1169, оп. 1, спр. 7, арк. 6.
- ²⁹ Держархів Київської обл., ф. Р-1, оп. 2, спр. 14, арк. 30, 202 зв.
- ³⁰ Держархів Херсонської обл., ф. Р-439, оп. 1, спр. 2, арк. 123.
- ³¹ Держархів Донецької обл., ф. Р-1204, оп. 1, спр. 60, арк. 83.
- ³² Там само, спр. 248, арк. 67; *П-ая М.* Еще о музеях Донбасса // Просвещение Донбасса. – 1923. – № 10/11. – С. 99.
- ³³ *Макієнко О. А.* На сторожі архівної спадщини: сторінки історії Лебединського архівного гуртка (20-ті рр. ХХ ст.) // Пам'ятки : археогр. щорічник. – К., 2011. – Т. 12. – С. 76, 78.
- ³⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-940, оп. 1, спр. 3, арк. 120.
- ³⁵ *Шевченко С. І., Марченко О. М.* Перший етап становлення радянської архівної справи в Зінов'євську (1920 – березень 1925 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Чис. 18. – С. 238; Держархів Полтавської обл., ф. Р-2125, оп. 1, спр. 3, арк. 1–3, 18; Держархів Луганської обл., ф. Р-1169, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2, 12–13; Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 294, арк. 62–64 зв.
- ³⁶ Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Харьковского губревкома. – 1920. – 29 квіт.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 62, арк. 6.
- ³⁸ Держархів Київської обл., ф. Р-142, оп. 1, спр. 69, арк. 114.
- ³⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5399, оп. 1, спр. 1, арк. 98.
- ⁴⁰ Там само, арк. 94.
- ⁴¹ Пам'ятки. – Київ, 1998. – Т. 1. – С. 156, 170.
- ⁴² Держархів Київської обл., ф. Р-1, оп. 2, спр. 2, арк. 20 зв.–21.
- ⁴³ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – Харків, 1920. – Ч. 2. – С. 20.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 14, арк. 38.
- ⁴⁵ Там само, спр. 16, арк. 3–4.
- ⁴⁶ *Цвітков А.* Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія. – С. 78; Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 1, арк. 9–11 зв.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 9, арк. 24 зв.
- ⁴⁸ *Цвітков А.* Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія. – С. 76; Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 19; спр. 2, арк. 12.
- ⁴⁹ Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Харьковского губревкома. – 1920. – 29 квіт.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 14, арк. 20.
- ⁵¹ *Цвітков А.* Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія. – С. 76–77.
- ⁵² Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 13, арк. 73–73 зв.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 12, арк. 10.
- ⁵⁴ *Цвітков А.* Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія. – С. 77, 79.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 14, арк. 41–49.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 18, арк. 3; Держархів Вінницької обл., ф. Р-2625, оп. 3, спр. 1, арк. 6; Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
- ⁵⁷ Держархів Житомирської обл., ф. Р-28, оп. 2, спр. 1, арк. 1; Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
- ⁵⁸ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 2, арк. 14–14 зв.
- ⁵⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
- ⁶⁰ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 3, арк. 13.
- ⁶¹ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 43, арк. 2 зв.
- ⁶² Держархів Полтавської обл., ф. Р-1503, оп. 1, спр. 13, арк. 166 зв.; ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 24; Держархів Черкаської обл., ф. Р-131, оп. 1, спр. 30, арк. 10–10 зв.
- ⁶³ Держархів Одеської обл., ф. Р-100, оп. 1, спр. 75, арк. 3, 5; ф. Р-150, оп. 1, спр. 294, арк. 99, 108, 109 зв., 113, 123, 126, 139, 143; Держархів Черкаської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 8, арк. 88–88 зв., 96–97 зв., 171–171 зв.
- ⁶⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-12, оп. 1, спр. 5, арк. 37–37 зв., 50; спр. 17, арк. 33, 38, 47, 49, 52.
- ⁶⁵ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 15, 16, 19; ф. Р-3872, оп. 1, спр. 155, арк. 2–2 зв., 12–13 зв.
- ⁶⁶ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 19; ф. Р-3872, оп. 1, спр. 155, арк. 7–7 зв., 8.
- ⁶⁷ Держархів Херсонської обл., ф. Р-3172, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв., 7.
- ⁶⁸ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 25–27.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 18, арк. 1.
- ⁷⁰ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

- ⁷¹ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 9, арк. 25, 28.
- ⁷² Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 188, ч. II, арк. 515.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 18, арк. 1.
- ⁷⁴ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 13, арк. 62, 65, 66.
- ⁷⁵ Там само, спр. 12, арк. 1–37.
- ⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 71, арк. 31 зв.
- ⁷⁷ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 12, арк. 25.
- ⁷⁸ *Верба І.* Пилипенко Борис Кузьмич // Українські історики ХХ століття : біобібліогр. довід. – Київ, 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 254–255.
- ⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 12, арк. 10.
- ⁸⁰ *Цвітков А.* Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія. – С. 82–83.
- ⁸¹ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 24; Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 43, арк. 22.
- ⁸² Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 8, арк. 5.
- ⁸³ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 3, 7; Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 16, арк. 20; Известия Николаевского губисполкома и губкома КП(б)У. – 1920. – 16 сент.; Известия Подольского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета. – 1921. – 30 окт.
- ⁸⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-647, оп. 1, спр. 1, арк. 74–74 зв.
- ⁸⁵ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1871, оп. 1, спр. 7, арк. 16.
- ⁸⁶ Держархів Одеської обл., ф. Р-100, оп. 1, спр. 40, арк. 80, 82; спр. 53, арк. 1, 6, 13.
- ⁸⁷ Держархів АР Крим, ф. Р-415, оп. 1, спр. 2, арк. 4.
- ⁸⁸ Держархів Сумської обл., ф. Р-5699, оп. 1, спр. 114, арк. 188 зв.
- ⁸⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2 зв.
- ⁹⁰ *Сельченкова С.* З історії експертизи цінності документів та укладання переліків документів в Україні у 1920-1930-ті роки // Студії з архів. справи та документознавства. – Київ, 2004. – Т. 12. – С. 24–25.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 14, спр. 64, арк. 13 зв.; Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 188, ч. II, арк. 514.
- ⁹² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 16, арк. 32–32 зв.
- ⁹³ Там само, спр. 17, арк. 345.
- ⁹⁴ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 10, арк. 32.
- ⁹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 2, спр. 304, арк. 4.
- ⁹⁶ Держархів Полтавської обл., ф. Р-3872, оп. 1, спр. 155, арк. 7–7 зв., 8.
- ⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 18, арк. 6.
- ⁹⁸ Держархів Житомирської обл., ф. Р-28, оп. 2, спр. 3, арк. 8, 9.
- ⁹⁹ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
- ¹⁰⁰ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків, 1922. – Ч. 1. – С. 21.

В статье рассмотрены проблемы создания и деятельности Особой Всеукраинской архивной комиссии (ОВАК) в контексте утилизационной кампании в архивах Украины в начале 1920-х гг. Определены ее организационное устройство, задачи, основные направления работы. Особое внимание уделено функционированию местных подразделений ОВАК, характеризуется их влияние на развитие архивного дела в регионах Украины.

Ключевые слова: архивы, архивное дело, утилизация документов, Особая Всеукраинская архивная комиссия, местные архивные комиссии, регионы Украины.

In the article, creation and activity of the Special All-Ukrainian Archival Commission (SAAC) are considered in the context of utilization campaign in the archives of Ukraine at the beginning of 1920-ies. The author defines its structure, objectives, basic activity directions. The special attention is spared to the functioning of local subdivisions of the SAAC, characterizes their influence on development of the archived affairs in the regions of Ukraine.

Key words: archives, archived affairs, documents utilization, the Special All-Ukrainian Archival Commission, local archived commissions, the regions of Ukraine.